

ОСОБЛИВОСТІ ЗІСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ «ФОРМА ПРАВЛІННЯ» ТА «ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ»

Представлено авторську спробу наукового осмислення зіставлення понять «форма правління» та «демократизація» на теоретичному і прикладному рівнях розгляду. Окрему увагу зосереджено на обґрунтуванні важливості системного вивчення форми державного правління та політичного режиму в контексті аналізу процесів суспільної трансформації на прикладі розвитку конкретних країн, особливо – країн перехідного типу. Поняття «форма правління» розглянуто в його юридичному, соціологічному і політологічному тлумаченні. Висвітлено перспективні напрями оновлення методологічної бази порівняльних досліджень у царині розгляду форми правління, політичного режиму та політичних процесів.

Ключові слова: форма правління, політичний режим, демократія, демократизація, трансформація.

Представлена авторская попытка научного осмысления сопоставления понятий «форма правления» и «демократизация» на теоретическом и прикладном уровнях рассмотрения. Особое внимание сосредоточено на обосновании важности системного изучения формы государственного правления и политического режима в контексте анализа процессов общественной трансформации на примере развития конкретных стран, особенно – стран переходного типа. Понятие «форма правления» рассмотрено в его юридическом, социологическом и политологическом толковании. Освещены перспективные направления обновления методологической базы сравнительных исследований в области рассмотрения формы правления, политического режима и политических процессов.

Ключевые слова: форма правления, политический режим, демократия, демократизация, трансформация.

Presents the author's attempt to scientific comprehension of the comparison of concepts «form of government» and the «democratization» of the theoretical and applied levels consideration. A special attention is focused on the justification of the importance of a systematic study of the form of government and the political regime in the context of the analysis of the processes of social transformation in the development of specific countries, especially countries in transition. The concept of «governance» was considered in its legal, sociological and political science of interpretation. Highlight the perspective directions of updating the methodological base of the comparative studies in the field of examination of form of government, the political regime and political processes.

Key words: the form of government, the political regime, democracy, democratization, transformation.

Динамізм розвитку сучасного світу взагалі та його політичної, соціальної, економічної, духовно-культурної царин зростає з кожним десятиліттям. Зміни, які відбуваються, можуть досліджуватися у багатьох напрямках. Причому більшість із них мають міждисциплінарний характер, охоплюючи сфери наукового інтересу філософів, соціологів, політологів, правників, культурологів та ін. Одним з найбільш актуальних та значимих не тільки у теоретико-концептуальному сенсі, але й прикладному застосуванні є розгляд і вивчення трансформації форми правління у сучасному світі, насамперед на прикладі країн перехідного типу. Адже форма правління може слугувати своєрідним «лакмусовим папірцем», який вказує науковцю на ті тенденції і закономірності, які простежуються у соціально-політичному розвитку того чи іншого суспільства, кожної конкретної держави, а

також у певному регіоні або світі взагалі. До того ж свої особливості має саме політологічний аналіз форми правління, який, на переконання автора, дає змогу скласти максимально системну картину процесів модернізації та трансформації сучасності.

Отже, здійснимо спробу наукового осмислення зіставлення понять «форма правління» та «демократизація» на теоретичному і прикладному рівнях розгляду, маючи центральними завданнями: 1) визначення специфіки юридичного, соціологічного та політологічного тлумачення поняття «форма правління»; 2) обґрунтування важливості системного вивчення форми державного правління та політичного режиму в контексті аналізу процесів суспільної трансформації на прикладі розвитку конкретних країн, особливо – країн перехідного типу; 3) з'ясування перспективних напрямів оновлення методологічної бази порівняльних досліджень у царині розгляду форми правління, політичного режиму та політичних процесів (насамперед процесу демократичного транзиту).

Джерельно-бібліографічну базу складають роботи вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені дослідженню проблематики:

– розгляду особливостей порівняльного аналізу форм державного правління та режимів правління (політичних режимів) – праці О. І. Зазнаєва, В. Кувалдіна, А. І. Кудряченка, В. Н. Сафонова;

– висвітленню теоретичних і прикладних аспектів становлення демократичних інститутів і розвитку демократичних процедур у сучасному світі – праці Р. Даля, А. Ю. Мельвіля, К. Меркотан;

– аналізу актуальних питань здійснення державної політики та державного управління – праці російського науковця С. В. Ситіна та групи вітчизняних вчених – авторів «Енциклопедії державного управління (видання 2011 р.).

Категорія «форма правління» є предметом розгляду не тільки політичної науки. Форму правління досліджують правники у рамках загальної теорії держави і права та конституційного права, соціологи у межах соціології політики та соціології права, фахівці з проблематики державного управління і навіть історики, коли вивчають державний розвиток тієї чи іншої країни у певний проміжок часу. Загальнонаукове тлумачення поняття «форма правління» спирається на його розуміння як «способу організації верховної влади в державі, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні»¹. З представленого комплексного визначення сутності форми правління українська дослідниця С. Москаленко виокремлює три напрями трактування:

юридичне розуміння: «характер форми державного правління співвіднесений з конституційно-правовим статусом кожного з відповідних органів»;

соціологічне вивчення (крізь призму досліджень соціології права та соціології політики): «форма державного правління зумовлена як взаємовідносинами органів законодавчої і виконавчої влади, так і юридичною та фактичною роллю, яку відіграє в державному механізмі глава держави»;

політологічний аналіз: «форма державного правління дає уявлення про один з найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно-інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі»².

Отже, визначення поняття «форма правління» («форма державного правління») як в суто політологічному, так і в юридичному та соціологічному його тлумаченні акцентує дослідницьку увагу на необхідності не лише вивчення суто формальних характеристик форми держави, але й на важливості розгляду реально існуючих моделей функціонування і взаємовідносин вищих органів державної влади, які

утворюють безліч комбінацій і модифікацій форм правління та віддзеркалюють специфічні ознаки і риси державницького розвитку кожної конкретної країни. З'ясування цих специфічних ознак і рис є особливо значимим для дослідження процесів трансформації країн перехідного типу, в яких надзвичайно наочно виявляється відмінність між формальними і реальними параметрами тієї чи іншої форми правління.

Так, одним з базових методів зіставлення формальних і реальних ознак форми правління у кожній конкретній країні може бути аналіз синтезу форми правління та режиму правління у динаміці розвитку національної політичної історії. Російський науковець В. Сафонов пропонує відображати у формі «графіка політичної історії»³. Факторами, які вчиняють найбільш суттєвий вплив на основні перемінні цього графіка, є: 1) ефективність правління (ефективність політичного курсу і його реалізація на практиці); 2) результативність здійснення різних напрямів публічної політики у державі; 3) стан демократії та її доля (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація); 4) особливості історичного і культурного розвитку суспільства; 5) вплив у країні державних процесів, у тому числі воєнних⁴. Як бачимо, дослідження якісних особливостей історико-політичної еволюції тієї чи іншої держави, її джерел соціального, політичного, економічного та духовно-культурного характеру має на меті вирішення цілком утилітарних, практичних за своїм змістом науково-евристичних завдань.

Варто зауважити, що подібний аналіз має бути обопільно спрямованим: потрібно розглядати не тільки вплив специфічних моделей політичного режиму на вибір форми правління у кожній конкретній країні, але й залежність режиму здійснення влади у державі від тієї чи іншої форми правління. Важко не погодитись з авторитетним вітчизняним вченим А. Кудряченком, який пише: «Слушним є твердження, що провідні владні інститути будь-якої держави впливають на формування того чи іншого режиму в суспільстві. Залежно від системи державного правління, форми державного устрою та політичних і особистісних якостей лідерів може еволюціонувати у бік демократичного чи авторитарного, а то й тоталітарного»⁵. Найбільш показовим підтвердженням такої залежності є аналіз вибору різних моделей президенціалізму (у формі суперпрезидентської, президентсько-парламентської, парламентсько-президентської та парламентської республік) на пострадянському просторі та їх зіставлення з тими чи іншими типами політичних режимів, притаманних їм, спектр яких також є надзвичайно широким – від форм новітнього тоталітаризму, авторитарного султанізму (насамперед у країнах Центральної Азії) до наймодерніших моделей «електронної демократії» та «електронного врядування» (сучасна Естонія є піонером у цьому напрямі не тільки серед країн колишнього Радянського Союзу, але й у Європі взагалі).

Вже аксіомою стала теза про те, що останні десятиріччя – це період надзвичайних суспільних трансформацій у більшості регіонів світу, що спричинили кардинальні зміни у соціополітичних конфігураціях світового розвитку. Серед таких змін А. Кудряченко називає такі. По-перше, зник традиційний поділ, що склався ще у перших десятиліттях ХХ століття, на капіталістичні та соціалістичні держави (хоча, на нашу думку, цей поділ почасти був досить умовним і дещо штучним. – *Авт.*). По-друге, Європейський Союз став однією з найважливіших домінант загальноконтинентального масштабу (хоча останніми місяцями простежується тенденція до необхідності значної трансформації цього міждержавного утворення. – *Авт.*). По-третє, у багатьох країнах Європи (і не лише Європи. – *Авт.*) набувають популярності, набирають соціальної і політичної ваги партії новітнього типу (екологічні, регіональні, радикально-націоналістичні) та масові непартійні рухи, однією з найпривабливіших рис яких для громадян стає їх дебю-

рократизованість⁵. Окреслені зміни не можуть не впливати і на трансформацію форм правління, причому не тільки у європейських державах, але й країнах інших регіонів сучасного світу.

Необхідність збагачення науково-евристичного інструментарію дослідження соціополітичного поступу сьогодення є беззаперечною. Для сучасних комплексних і порівняльних досліджень проблематики функціонування форми державного правління є властивим використання таких концепцій і дискурсів, як постмодерн, постсистемна теорія, демократія участі, глобалізм тощо. Окремо слід виділити, на наш погляд, концепцію «нового інституціоналізму» Д. Марча та Д. Олсена. Адже автори цієї концепції наголошують на важливості не лише традиційних політичних інститутів, але й неформальних символічних аспектів у політичній діяльності⁷. Отже, може йтися про феномен символізації світу політики. Політика і все, що з нею пов'язане, набувають якісно нового змісту, геть іншого символізму. За цих умов і така важлива складова політичного життя будь-якої країни, як функціонування держави в цілому та моделі державного правління зокрема зазнають певних змін. І вітчизняні, й зарубіжні науковці погоджуються з тим, що нині поняття «форма правління» дуже часто є суто формальним, таким, що закріплює конституційно визначені базові параметри політичної системи тієї чи іншої країни. Тому, скажімо, європейські монархії де-юре вже давно перетворилися на найдемократичніші «республіки» де-факто, а частина держав з формально закріпленою на конституційному рівні республіканською моделлю правління в різних регіонах (у тому числі й серед країн колишнього СРСР) постають як справжні монархії абсолютистського типу, в яких глава держави зосереджує в своїх руках усю повноту влади, а демократичні інституції є лише «гарним фасадом» для зовнішнього світу.

Зазначений парадокс висуває і перед науковцями-теоретиками, і перед політиками та громадськими діячами вимоги віднайдення та формалізації якісно нових критеріїв визначення сучасних моделей державного правління у межах універсальної теорії форми правління. Одним з таких критеріїв може стати показник «політичної компетентності». Якщо виходити з класичного трактування демократії як правління народу, то варто вести мову про те, що справжня демократія має ґрунтуватися на принципах самокерованості політичної системи. Відповідно, на усіх рівнях системи державної влади та державного управління має бути забезпечений високий рівень професіоналізму фахових управлінців. З іншого боку, обрання таких фахових управлінців можливе тільки за умов високого рівня політичної компетентності виборців, бо інакше електоральний процес перетворюється у профанацію, а республіканізм як форма державного правління стає суто формальним. Так, за словами одного з найбільш видатних політичних мислителів сучасності Роберта Даля, «для того, аби демократія виявилася життєздатною, необхідний певний рівень компетентності громадян. У новоутворених демократичних або у державах, які демократизуються, де люди тільки починають осягати місцеве самоуправління, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості»⁷. Вимоги політичної (громадянської) компетентності, як бачимо, особливо гостро постають саме у країнах, які перебувають на різних стадіях демократичного транзиту.

Авторитетний російський науковець А. Мельвіль зазначає, що на основі аналізу досвіду демократичних переходів, здійснених у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Азії, Африки, пострадянського простору, не можна сформулювати якоїсь єдиної, універсальної моделі демократизації. Втім, якщо брати до уваги тільки успішний досвід здійснення демократичного транзиту, можна віднайти певні закономірності, вказати на певні тенденції, логіку і

послідовність подій. Так, однією з базових передумов успішності здійснення демократичного переходу є воля політичної еліти до модернізації національної політичної системи, зокрема і до змін у формі правління⁸. У загальній вигляді сукупність таких закономірностей і тенденцій здійснення демократичних транзитів можна сформулювати й зобразити у вигляді так званої «воронки причинності». Відповідно до схеми «воронки причинності» увесь процес демократичного транзиту можна поділити умовно на дві фази – фазу «встановлення» та фазу «консолідації». Факторами, які вчиняють найбільший вплив на перебіг процесів під час здійснення фази «встановлення» демократії, є: міжнародне середовище, державо- і націоутворюючі чинники, соціально-економічні, соціально-класові, культурно-ціннісні, політичні та індивідуально-психологічні. На етапі реалізації завдань фази «консолідації» демократії значний вплив мають усі вищезазначені фактори тільки у зворотній послідовності, утворюючи, таким чином, воронку⁹.

Отже, можна стверджувати, що вибір тієї чи іншої форми правління у державі, в якій здійснюється демократизація, є особливо важливим на останньому етапі транзиту, коли мають бути закріплені перші інституційні та процедурні результати початкових демократичних перетворень. Наприклад, як влучно зауважує російський політолог В. Кувалдін, «гіпертрофія президентств у пострадянських республіках висвітлює одну з найважливіших характеристик пострадянського транзитивного періоду: не підконтрольність влади суспільству, включаючи й різноманітні елітарні угруповання». «Правовий вакуум, низький рівень політичної культури, нерозробленість процедур відкривають ще більш широкий простір для позаправових й антиправових дій президента у «сірій зоні», де поки не діють ані закон, ані звичай, ані прецедент», – переконаний дослідник¹⁰. Як засвідчує досвід здійснення демократичних перетворень у країнах колишнього СРСР, саме обрання президентської форми правління частиною з них стало тим вихідним моментом, який багато в чому і визначив посилюючий вплив авторитарних й авторитарних тенденцій у державному управлінні в подальшому. Причому можна простежити пряму залежність названих тенденцій на прикладі політичної еволюції Білорусі або Російської Федерації, або навіть зафіксувати генезис становлення суперпрезиденталізму в країнах Центральної Азії.

Протилежний вектор розвитку республіканської форми правління засвідчує досвід політичної еволюції країн Балтії, де інститут президентства у фазі демократичної консолідації трансформувалася: президент з потенційного автократа перетворився у національного посередника й арбітра між різними соціальними силами і політичними інститутами. Важко не погодитись з В. Кувалдіним, який стверджує, що «формула президентства визначається політичною зрілістю суспільства»¹¹. Отже, можна зробити висновок про те, що політично зріле суспільство зазвичай в останні десятиліття обирає таку форму правління, яка ґрунтується на суттєвому конституційному обмеженні повноважень глави держави на користь представницьких політико-державних інститутів. За цих умов президент як глава держави стає насамперед верховним соціальним арбітром, головне покликання якого – здійснення соціально-примирювальної функції у суспільстві, а не зосередження максимальної повноти влади в своїх руках.

Методологія дослідження особливостей трансформації форми правління за умов розгортання процесів демократизації і модернізації у суспільствах перехідного типу має бути, як уже зазначалося вище, оновлена й доповнена. На думку автора, забезпеченню виконання цього складного евристичного завдання може слугувати застосування для аналізу форми державного правління класифікації базових підходів щодо вивчення механізмів розробки державної політики. Основні з них

представлені такими школами і науковими напрямками.

1. Інституціоналізм, що розглядає державну політику як результат діяльності державних органів управління (державно-політичних інститутів), основними інструментами яких стають певні адміністративні процедури і механізми, де основна увага приділяється формі структур, статусу інститутів¹². Застосування такого підходу, на наш погляд, дозволяє найбільш системно проаналізувати еволюцію форми правління у тій чи іншій державі, виходячи насамперед з її базових конституційно-правових ознак і засад функціонування.

2. Концепція політичного процесу спирається на трактування державної політики як результату політичного циклу зі своїми особливими політичними циклами й етапами. При цьому акцент робиться на процесі розробки і реалізації політики, на участі у ньому всіх зацікавлених акторів, на характері впливу різноманітних політичних факторів, тенденцій та інтересів¹³. Як бачимо, прихильники вказаної методологічної позиції основну увагу пропонують звертати не на формалізовані характеристики форми правління, а на реальний перебіг процесу генезису базових інститутів держави, які й визначають вибір тієї чи іншої моделі правління у кожній конкретній державі.

3. Теорія груп, яка розглядає державну політику як результат групової боротьби, зіткнень, постійного конфлікту різних соціальних і політичних груп у суспільстві, але такі зіткнення і конфлікти передбачають обов'язковий пошук консенсусу, взаємоузгодженої платформи для співробітництва. Увага фокусується також на специфіці відносин між політиками і бюрократією¹⁴. Якщо дану теорію застосовувати до розгляду проблематики трансформації форми правління у сучасному світі, то насамперед, на наше переконання, потрібно робити наголос на тому, що вибір певної форми правління – це дуже часто результат суто елітарних домовленостей з метою подолання гострих конфліктів у суспільстві. Як приклад можна назвати і закріплення засад парламентарної монархії у Великій Британії внаслідок домовленостей «славної революції» 1688 р., і конституційну реформу в Україні у 2004–2005 рр.

4. Теорія раціоналізму, що визначає державну політику як планомірну діяльність держави та її інститутів щодо досягнення оптимальних суспільних цілей на основі розуміння сутності соціальних процесів й зумовлених ними управлінських технологій¹⁵. За таких умов вибір тієї чи іншої форми правління – це раціональне рішення, яке має слугувати досягненню консенсусу в суспільстві, мати максимально позитивні наслідки для державного розвитку.

5. Теорія відкритих систем, прибічники якої вважають державну політику результатом відповіді політико-адміністративної системи на виклики, запити і фактори зовнішнього середовища з метою адаптації цієї системи змін, що виникають шляхом модернізації системи і використання принципу зворотних зв'язків між системою в цілому й її структурами¹⁶. Зазначена теорія, безумовно, уявляється найбільш придатною для дослідження трансформації форми правління у суспільствах перехідного типу, оскільки передбачає максимальне врахування усіх факторів, передумов та інших характеристик, що суттєво впливають на подібні зміни у політичній системі держави.

Отже, проблематика здійснення порівняльних досліджень форм правління та політичних режимів у контексті вивчення розгортання процесів системної трансформації є однією з найбільш перспективних царин сучасної політичної науки. На переконання автора, одним з найактуальніших напрямів подальших наукових пошуків із зазначеної тематики може стати розгляд специфіки згорання процесів демократизації у суспільствах перехідного типу, яка пов'язана з посиленням президентських форм правління на прикладі низки країн пострадянського простору.

1. *Енциклопедія державного управління*: У 8 т. / Національна академія державного управління при Президентові України; Наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Т. 1: Теорія державного управління. – К.: НАДУ, 2011. – С. 692. 2. Там само. 3. *Сафонов В. Н.* Соотношение форм правления и режимов правления // Социально-политический журнал. – 1998. – № 1. – С. 117. 4. *Зазнаев О. И.* Преимущества и недостатки президентской, парламентской и полупрезидентской систем // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 5. – С. 134; *Енциклопедія державного управління*: У 8 т. / Національна академія державного управління при Президентові України; Наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Т. 1: Теорія державного управління. – С. 693. 5. *Кудряченко А. І.* Політичні режими і форми державного устрою у країнах Західної Європи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2001. – Вип. № 1 (51). Січень–лютий. – С. 52-53. 6. Там само. – С. 56. 7. *Даль Р.* Проблемы гражданской компетентности / Пер. с англ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php – С. 123. 8. Там само. 9. *Мельвил А. Ю.* Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2. – С. 7. 10. Там само. – С. 19-20. 11. *Кувалдин В.* Президентство и демократия // Свободная мысль. – 1998. – № 2. – С. 5. 12. Там само. – С. 11. 13. *Сытин С. В.* Основные подходы к механизмам выработки государственной политики // Социально-гуманитарные знания. – 2010. – № 6. – С. 85-98. 14. Там само. – С. 88. 15. Там само. – С. 88-89. 16. Там само. – С. 89. 17. Там само. – С. 89-90.